

ВИПУСК
65
ЧАСТИНА II

Нова парадигма

*Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
Творче об'єднання "Нова парадигма"*

НОВА

ПАРАДИГМА

Журнал наукових праць

- *Філософія*
- *Політологія*
- *Соціологія*

ВИПУСК 65

частина II

Київ – 2007

Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. –
Вип. 65. – Ч. 2 – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 333 с.

Фахове видання з філософських наук, політології та соціології
затверджено Постановою Президії ВАК України
(перелік № 15, протокол № 3-05/11 від 15 грудня 2004 р.)

Концепція журналу базується на багатоплановому науковому та філософському висвітленні актуальних проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі соціальної педагогіки, психології, соціології, політології, філософії та культурології. Видання розраховано на вчених гуманітарного напрямку, аспірантів та докторантів, студентів та здобувачів.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 8429 від 11 лютого 2004 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

<i>Б. І. Андрусишин</i>	доктор історичних наук, професор
<i>В. П. Андрущенко</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>О. В. Бабкіна</i>	доктор політичних наук, професор;
<i>В. П. Бех</i>	доктор філософських наук, професор (головний редактор);
<i>Г. І. Волинка</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>В. І. Воловик</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>В. Г. Воронкова</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>М. Ф. Головатий</i>	доктор політичних наук, професор;
<i>В. П. Горбатенко</i>	доктор політичних наук, професор;
<i>Р. О. Додонов</i>	доктор філософських наук, доцент;
<i>С. Л. Катаєв</i>	доктор соціологічних наук, професор;
<i>О. В. Литвиненко</i>	доктор політичних наук, професор;
<i>М. П. Лукашевич</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>І. А. Мартинюк</i>	доктор соціологічних наук;
<i>М. І. Михальченко</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>Г. О. Нестеренко</i>	кандидат філософських наук (відповідальний секретар)
<i>В. М. Ніколаєвський</i>	кандидат філософських наук, професор;
<i>І. Г. Оніщенко</i>	доктор політичних наук, професор;
<i>А. О. Ручка</i>	доктор філософських наук, професор;
<i>О. Л. Скідін</i>	доктор соціологічних наук, професор;
<i>Ю. П. Сурмін</i>	доктор соціологічних наук, професор;
<i>С. О. Телегуєн</i>	доктор політичних наук, професор;
<i>В. П. Тронь</i>	доктор державного управління;
<i>Л. Є. Шкляр</i>	доктор політичних наук;
<i>Ю. І. Яковенко</i>	доктор соціологічних наук, професор.

Друкується за рішенням Вченої ради НПУ ім. М. П. Драгоманова
(протокол № 10 від 26 квітня 2007 р.)

© Редакційна колегія, 2007

© Авторн статей, 2007

© Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, 2007

ЛІТЕРАТУРА

1. Велика історія України. – К., 1993.
2. Вікова психологія. – К., 2000.
3. *Джеймс В.* Прагматизм. – К.: Україна, 1995.
4. Політичний словник. – К., 1976
5. Політична соціалізація студентської молоді в Україні. – К.: Генеза, 2004.
6. Соціологія. Підручник. Видання 2-ге / За ред. *В. Г. Городяненка.* — К., 2002.
7. *Философский словарь.* – М., 1981.
8. *Фромм Е.* Иметь или быть. – М., 1986.

Шестакова К. Ю.

МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ НА БУКОВИНІ: РІВЕНЬ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Увага вітчизняних дослідників до становища та ролі етнічних груп в українському суспільстві постійно зростає: привертає увагу кількість наукових публікацій, широта інтерпретації етнічного фактору етнографами, політологами, філософами, культурологами, соціологами. Як підкреслює В. Арбеніна, “імпульс до вивчення етнічності йде в першу чергу з боку практики” [1]. З-поміж загальної кількості досліджень на окреслену проблематику інтерес представляють спроби аналізу конкретних етнічних спільнот та регіонів із виразним “етнічним обличчям”, наприклад Н. Бутковської [2], І. Кононова [5], Д. Цимбал [17].

Одним із регіонів України, який знаходиться на перетині кількох культур та етносів, є Буковина (Чернівецька область), з характерними суспільно-культурними контактами між представниками етнічних груп, які населяють регіон: українцями, румунами, молдаванами, євреями, поляками. Цікаво, що в суспільній свідомості мешканців регіону міцно закріпилась думка, що міжетнічна й міжкультурна взаємодія характеризується винятковою толерантністю. Неозброєним оком помітно: лейтмотивом літературних та публіцистичних творів, окремих наукових праць є теза про виняткову миролюбивість мешканців регіону. Остання стала об’єктом своєрідної дискусії щодо її правдоподібності та можливості підтвердження в різні періоди, в тому числі в реаліях сьогоденної політичної та соціально-економічної ситуації. Адже окремі дослідження сигналізують про зростання міжетнічної дистанції в

Україні загалом [12] та в області зокрема [6]. Окреслений момент, як здається, і є тим самим практичним імпульсом до вивчення ситуації навколо міжетнічної взаємодії в етнічному та культурному середовищі Чернівців, а також виокремлення тих наукових рамок, у межах яких варто проводити відповідні дослідження.

Розгляд динаміки міжетнічної толерантності передбачає здійснення рефлексії етнічної ідентичності окремих спільнот, оскільки зростання етнічної терпимості/нетерпимості залежить від стану етнічної ідентичності. Окреслення основних тенденцій у вивченні міжетнічної толерантності на Буковині та перспективи міжетнічних взаємовідносин видається можливим у рамках статті. Для цього звернемося до аналізу деяких етнічних процесів у регіоні та представимо етнічну ідентичність як непрямую ознаку динаміки етнічної толерантності-інтолерантності.

Толерантність/ інтолерантність – головна проблема міжетнічних відносин, на думку Л. Г. Почебут [11, 198]. У суспільно-культурному просторі Буковини, ймовірно, завжди траплялись випадки суперництва. Хоча, як згадувалося вище, феномен буковинської толерантності привертає увагу місцевих [3] і зарубіжних дослідників [18, 180]. Дійсно, етнічно-культурна розмаїтість вражає: в Чернівцях діють польське, єврейське, румунське, німецьке національно-культурні товариства. Станом на 2002 р. в області видавалось вісім друкованих органів румунською та українською мовами; одне видання – російською та ідиш. На базі Чернівецької обласної телерадіокомпанії велись передачі румунською та єврейською (з деякими перервами) мовами [8, 23].

За переписом 1910 р. на території сучасної Чернівецької області проживали 4,46% поляків, 8,12% німців, 38,38% українців, 12,86% євреїв, 34,38% румунів [4, 75]. Двома найчисельнішими групами корінного населення на Буковині були українці та румуни. Румуни Буковини проживали компактно у південних повітах (33-34%), досить значну частку становили у Сторожинецькому, Серетському, Чернівецькому повітах та в Чернівцях [14, 11]. Сьогодні найбільшими (в кількісному плані) етнічними меншинами Північної Буковини залишаються румунська та молдавська громади (дається взнаки масова еміграція євреїв, німців та поляків на свої історичні батьківщини протягом різних періодів ХХ ст.). Згідно перепису 2001 р., в Чернівецькій області проживали 75% українців, 12,2% румун, 7,3% молдаван, 4,4% росіян, 0,4% поляків та по 0,2% білорусів та євреїв. Місцями компактного проживання румун (у підсумку до усього населення району) є Герцаївський (91,5%), Глибоцький (45,1%), Сторожинецький (36,6%) райони; молдаван – Новоселицький (59,6%), Хотинський (6,8%) райони [9, 42-45]. Аналіз історичної літератури,

наявних етнологічних та соціологічних досліджень дозволяє припустити, що підставами для етнічної самоідентифікації українців, румун і молдаван Буковини є в першу чергу мова, оскільки представники усіх трьох груп сповідують переважно православ'я. Зокрема, станом на 2001 р. (за результатами перепису) румунську мову вважають рідною 91,6% буковинських румун; українську – лише 6,8% румун [9, 76]. Отже, мова залишається одним з найсильніших індикаторів етнічної самосвідомості буковинських румун.

Як підкреслює І. Прибиткова, індекси соціальної дистанції, розраховані для оцінки рівня психологічної готовності мешканців України до зближення з представниками інших національностей або, навпаки, дистанціюванню від них за 1994-2001 роки вказують на зростання у масовій свідомості громадян України настановки на національний ізоляціонізм та відокремленість. Висновок підтверджується динамікою інтегрального індексу національної відокремленості. Його значення майже наблизилось до п'ятибальної відмітки. Шкала соціальної дистанції побудована за кумулятивним принципом, що дозволяє визначити індекс (бал) соціальної дистанції у ставленні представників певної національності. Це означає, що оптимальним варіантом у сприйнятті населення України є проживання “інородців” в Україні в якості її мешканців. Більше того, невелика соціальна дистанція небажана [12].

Зокрема, порівняно з 1994 р., у 2001 р. до румун стали проявляти більше довіри в категоріях “Згоден допустити як членів сім'ї/ як близьких друзів/ як жителів України/ як гостей України”. Натомість коефіцієнт дистанції у категорії “взагалі не пускав би в Україну” збільшився з 6 до 9. Подібна тенденція спостерігається у ставленні до молдаван. Середній коефіцієнт для румунів становив у 1994 р. – 4,19, у 2001 р. – 5,22. Для молдаван – у 1994 р. – 4,60, у 2001 р. – 5,09. Для поляків, наприклад, у 1994 р. – 4,44, у 2001 р. – 4,88 [16, 98-106]. Протягом року дистанція збільшилась: у 2002 р. для румуні індекс становив 5,4, для молдаванів – 5,3, для поляків – 5,0 [10, 33].

Звичайно, наведені дані не є репрезентативними для окремої області. Проте, як відзначає І. Прибиткова, досліджуючи міжетнічну дистанцію, мешканці західного та центрального регіонів України наслідують батьківський досвід. Тут рідко укладають змішані шлюби (8,8% та 13,3% відповідно) і перевага віддається супутнику життя тієї ж національності (72,9% та 63,9%) [12]. Дослідження виявляють, що схильність до більш близьких контактів (сімейних, приятельських, сусідських, виробничих) з боку більшості населення була виявлена головним чином щодо українців, росіян, білорусів, поляків та євреїв.

Тобто, груп, стосовно яких нагромаджено певний історичний досвід спільного життя. Зокрема, в Києві цей індекс складав менше 4 балів [10, 34-35].

Соціологічне дослідження з питань сучасної етнополітичної ситуації у Чернівецькій області, проведене у 2002-2003 рр. кафедрою політології та соціології Чернівецького національного університету у співпраці з Регіональним центром підвищення кваліфікації державних службовців при Чернівецькій державній адміністрації, представило цікаву й неоднозначну картину.

За репрезентативною вибіркою (з урахуванням віку, статі, освіти та національності) опитано 1900 респондентів з 11 районів області та Чернівців. Незважаючи на збереження в області традиційно доброзичливих стосунків між людьми різних національностей, соціометричний аналіз показує, що з категорії 5% осіб, які недоброзичливо ставляться до інших національностей, найбільше громадян румуно-молдовської та інших національностей. До того ж, 2003 року у порівнянні з 2002 роком кількість представників румуно-молдавського населення, яке недоброзичливо ставиться до людей інших національностей, зростає майже удвічі, що може свідчити, як припускає А. Круглашов, про значну динаміку формування негативних тенденцій у міжнаціональних стосунках в області [6, 60].

Можливо, окреслені явища варто пов'язувати з негативним етносоціальним становищем деяких етнічних спільнот. Як відзначають дослідники, середньомісячна заробітна плата робітників та службовців у Герцаївському районі у 1997 р. була найнижчою серед інших районів області. Найвищим в області був коефіцієнт дитячої смертності. Значні групи румунської молоді виїжджають для навчання на історичну батьківщину і часто осідають там. У результаті потенціал відродження румунської громади на Буковині зменшується. Водночас з румунського боку недержавні ЗМІ ведуть спрямовану на буковинських румунів пропаганду, яка значною мірою має негативний підтекст [8, 23].

До недавнього часу поширеною серед науковців була думка, що для етнічної ідентичності характерний певний рівень стійкості. Однак сучасні вчені, як наприклад, російська дослідниця Г. Солдатова, дійшли до думки, що в періоди трансформації суспільних систем виникають об'єктивні умови для зростання напруженості в міжетнічних взаємовідносинах, уможливлено виникнення міжетнічних конфліктів. Причина лежить у фундаментальній властивості колективної та індивідуальної свідомості диференціювати соціальний простір за принципом "ми" та "вони". Згідно Г. Солдатової, саме однією з форм кризових трансформацій етнічної ідентичності є зростання етнічної

нетерпимості. Міра етнічної толерантності оцінюється на підставі таких критеріїв: рівень негативізму у ставленні до власної та інших етнічних груп; рівень порогу емоційного реагування на іноетнічне оточення; міра вираженості агресивних та ворожих реакцій по відношенню до інших груп [15, 103-190].

Зростання міжетнічної дистанції можна пояснити саме за допомогою змін в етнічній ідентичності етнічних спільнот. Існуючі теорії можна звести до психологічного (наприклад, теорії соціальної ідентичності, самокатегоризації Г. Таджфела та Дж. Тернера) та соціологічного (символічний інтеракціонізм, Р. Дженкінс, К. Лібкінд) напрямів. Інтеракціоністський аспект виникає в системі міжгрупової взаємодії різних етнокультурних груп. В ситуації, коли члени груп усвідомлюють свою відмінність від іншої, в якості маркера виступає їх культурна специфічність. Тому етнічна похідна від групової взаємодії має символічну природу і буває спровокована політичним контекстом. На індивідуальному рівні вона виступає як особлива “Я”-концепція (суб’єктивне зарахування до референтної етнотрупи), яка на рівні групи переходить до образу “Ми”. Разом з тим етнічність – це також культурно-символічне середовище, в якому відбувається соціалізація індивіда [13, 18-20].

На думку Н. Бутковської, етнічність є соціальним ресурсом, що впливає на зміну статусних позицій членів етнічної спільноти, сприяє підвищенню соціального статусу групи в разі, коли вона займає привілейоване положення у суспільстві, та негативно впливає на нього, якщо етнічна спільнота піддається стигмації [2, 4]. З точки зору формування ідентичності будь-якого рівня принципове значення має історична зрілість або стійкість політико-адміністративних кордонів, яка визначається давністю й тривалістю цих кордонів. Колишні політико-адміністративні кордони минулих епох виступають у ролі сучасних або реліктових культурних рубежів. По аналогії з цим можна вести мову як про сучасну регіональну ідентичність, так і про територіальну ідентичність в рамках історико-культурних районів, яка поступово стирається у масовій свідомості завдяки становленню нових адміністративних границь. Ймовірно, спільнота буковинських румун відчує значні зрушення внаслідок вступу Румунії до ЄС: формується кордон з державою, яка є членом європейської спільноти, це підвищить самооцінку та соціальний статус румунської спільноти. Соціальний статус – це своєрідний капітал для етнічної спільноти, який підсилює або послаблює процес набуття ідентичності. Його підвищення означає, що їх етнічна ідентичність укріплюється.

“Новий” кордон формує нову ідентичність, усвідомлення

залученості до іншої, європейської спільноти. Польський дослідник К. Кжиштофек підкреслює, що корелятом кордону виступають пограниччя, а зміна кордону повинна відбиватись на пограниччі. Кордони – це час (історія) вписаний в територію. Сучасні тенденції в Європі ведуть до утворення *soft borders* (м'які кордони) на інтегрованих територіях та *hard borders* (тверді, жорсткі кордони) на територіях між інтегрованим та внутрішнім простором. Тому пограниччя в рамках Євросоюзу здавна були іншими, аніж в решті частини Європи, і мають схильність до еволюціонування в напрямку створення транскультурних регіонів з власною ідентичністю [19, 32-33].

Не маючи достатніх підстав вважати, що міра етнічної ідентичності румун виходить за межі норми, ймовірність підвищення їх соціального статусу як етнічної спільноти з огляду на зміну політичних кордонів зберігається. Наскільки доцільно та правомірно пов'язувати збільшення міжетнічної дистанції з зростанням соціального статусу етнічної спільноти? Адже якщо у випадку Буковини продовжується формуватись нова регіональна ідентичність, яка виступає особливим випадком колективної та культурної ідентичності, відноситься до виразно лімітованої території, регіону, його специфічних суспільних рис, культурних (символічних), господарських чи навіть топографічних, які відрізняють його від інших регіонів. В цьому значенні регіональна ідентичність іноді поєднується з етнічною (групою етнографічною, групою етнічною).

Отже, протиставлення етнічної ідентичності регіональній недоцільне. Це означає, що спільнота буковинських українців повинна була би мати спільну з румунською спільнотою регіональну ідентичність, тим самим поглиблення дистанції не пояснюється лише змінами соціального статусу. З одного боку, ситуація пограниччя, на якому стикаються державні кордони України та суміжних держав (які в ході історії декілька разів змінювались кардинальним чином), спричиняє зміни у соціальній структурі населення, вимагає прискіпливішої охорони уявних “кордонів” кожної етнорелігійної спільноти. Часті зміни в політико-державному розвитку, ситуація поліетнічності регіону вимагають демонстративної підтримки групової ідентичності. З іншого, у дослідженні соціальної ідентичності В. Ядова зроблено висновок, що “своїми” респонденти називали тих, з ким постійно спілкуються. “Не своїми” називали чужі етнічні та етнокультурні групи (арабів, африканців) [цит.за: 11, 204]. А значить, формування нового порівняне з одним із основних механізмів семіотичної індивідуальності, яким є границя. Ю. Лотман визначав її як межу, на якій закінчується періодична форма. Цей простір визначається як “наш”, “свій”,

“культурний”, “безпечний”, “гармонійно організований” і т.д. Йому протистоїть “їх простір” – “чужий”, “ворожий”, “небезпечний”, “хаотичний” [7, 175]. Таким чином, можна припустити, що зростання міжетнічної дистанції спричинене саме політичними чинниками. Це означає, що є сенс досліджувати можливості подальшого збільшення значущості регіональної (або ж локальної) ідентичності та припинення зростання міжетнічної дистанції у випадку етнічних спільнот Буковини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арбеніна В. Л.* Этничность как предмет социологического анализа / Сборник научных работ. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразіна, 2001 // http://www.sociology.kharkov.ua/rus/chten_01.php.
2. *Бутковська Н. Ю.* Динаміка соціального статусу етнічної спільноти (на прикладі поляків Житомирської області): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.
3. Вітання з Чернівців / *В. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський.* – Чернівці: Час, 1994.
4. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.
5. *Кононов І. Ф.* Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2005.
6. *Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – №2.
7. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: “Языки русской культуры”, 1996.
8. *Майборода О.* Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2002.
9. Національний склад населення Чернівецької області та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). В 2-х ч. – Чернівці: Чернівецьке обласне управління статистики, 2003. – Ч. 1.
10. *Паніна Н.* Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4.
11. *Почебут Л. Г.* Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межетнической толерантности. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005.
12. *Прибыткова И. М.* Межнациональные отношения и потенциальные конфликты в Украине / Сборник научных работ. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразіна, 2001 // http://www.sociology.kharkov.ua/rus/chten_01.php.

“культурний”, “безпечний”, “гармонійно організований” і т.д. Йому протистоїть “їх простір” – “чужий”, “ворожий”, “небезпечний”, “хаотичний” [7, 175]. Таким чином, можна припустити, що зростання міжетнічної дистанції спричинене саме політичними чинниками. Це означає, що є сенс досліджувати можливості подальшого збільшення значущості регіональної (або ж локальної) ідентичності та припинення зростання міжетнічної дистанції у випадку етнічних спільнот Буковини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арбенина В. Л.* Этничность как предмет социологического анализа / Сборник научных работ. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразіна, 2001 // http://www.sociology.kharkov.ua/rus/chten_01.php.
2. *Бутковська Н. Ю.* Динаміка соціального статусу етнічної спільноти (на прикладі поляків Житомирської області): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.
3. Вітання з Чернівців / *В. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський.* – Чернівці: Час, 1994.
4. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.
5. *Кононов І. Ф.* Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2005.
6. *Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – №2.
7. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: “Языки русской культуры”, 1996.
8. *Майборода О.* Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2002.
9. Національний склад населення Чернівецької області та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). В 2-х ч. – Чернівці: Чернівецьке обласне управління статистики, 2003. – Ч. 1.
10. *Паніна Н.* Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженні національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4.
11. *Почебут Л. Г.* Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности. – СПб.: Изд-во С.-Петербур.ун-та, 2005.
12. *Прибыткова И. М.* Межнациональные отношения и потенциальные конфликты в Украине / Сборник научных работ. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразіна, 2001 // http://www.sociology.kharkov.ua/rus/chten_01.php.

13. *Сикевич З. В.* Социология и психология национальных отношений: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999.
14. *Скорейко Г. М.* Населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. історич. наук / Чернівецький державний університет. – Чернівці, 1998.
15. *Солдатова Г. У.* Психология межэтнической напряженности. – М.: Институт этнологии и антропологии, 1998.
16. *Українське суспільство 1994 – 2001: Результати опитування громадської думки.* – К.: МІА – “Поділ”, 2001.
17. *Цимбал Д. В.* Міжетнічна взаємодія в умовах великого міста: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005.
18. *Koseski A.* Procesy migracji i społeczności polonijne. Problematyka metodologiczno-historyczna. – Lublin – Pułtusk: UMCS, 2003.
19. *Krzysztofek K.* Pięć refleksji o zmieniającej się naturze pogranicz i wielokulturowości // *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty* / Pod red. K.Krzysztofka, A.Sadowskiego. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001.